

Чир-чайаанның табыстарына көөгіп пүткен сөстер. Практика

Чир-чайаанның табыстарына көөгіп пүткен сөстер:

- 1) *кинетін кизідең сыхчатхан, кизінің көңнін таныхтапчатхан сөстер* (хатхы, күлкі, ылгааны, сыхтааны, сығырғаны паза ан.п.);
- 2) *аңнар паза маллар табыстарына;*
- 3) *хустар табыстарына;*
- 4) *хурт-хоостар сыылаанына;*
- 5) *сууласха, күүлеске, сыңырасха, ығырасха, тоғынчатхан машина табыстарына, чир-чайаанның табыстарына (үннеріне) (чил, наңмыр, чалын, ан.п.).*

5) Сууласха, күүлеске, сыңырасха, ығырасха, тоғынчатхан машина табыстарына, чир-чайаанның табыстарына (үннеріне) (чил, наңмыр, чалын, ан.п.) көөгіп пүткен сөстер

- тың** — саңның пір хатағлығ табыстарына көөкчеткені;
- тың-тың** — саңның төй хаталчатхан табызына көөкчеткені;
- тың-таң** — көп саңнарның пасха-пасха үннің сыңыразына көөкчеткені;
- тоң** — пірее аар ниме түссе, истілчеткен табысха көөкчеткені (туных табыс);
- соң** — тимір нименің түскенін таныхтапчатхан табыс;
- сың-саң** — сыңырасха, ухтарның сығырысханына көөкчеткені: *Чалынныг ухтар үстүбісче, арабысча сың-саң на түсчеткеннер (ИК);*
- сыгдыр-сагдыр** — сыңырасха, хығдырасха, сығдырасха көөкчеткені;
- хыгдыр-хагдыр** — сыңырасха, хығдырасха көөкчеткені;
- сыых-саах** — хаңааның алай ізіктің сыыхтаанына, ығыраанына көөкчеткені;
- ыгырт-согырт** — харның ығыраанына көөкчеткені;
- хогдыр-хагдыр/-хогдых-хагдых** — хуруғ сапчактың алай пос өдіктің нызыраанына алай хоғдыхтаанына көөкчеткені;

-тох-тах — тың нимес тохладысха алай сабысха кӧӧкчеткені;

-хыздых-хогдых/хыздых-хагдых — чачынның халбыраанына кӧӧкчеткені;

сыбых-сабых (саг. **чулах-чалых**; кач. **чучых-чачых**) — сыбырасха, сыбыхтасха кӧӧкчеткені;

-хагыс-хогыс — 1) пирее нимелернің удур-тӧдир урунысханына кӧӧкчеткені; 2) чахайахтарның халбырааннарына кӧӧкчеткені: *чахайахтар хагысча*;

-нызырт-назырт — 1) сууласха, нызырасха, кӱзӱреске, кӱӱлеске кӧӧкчеткені: *Киик, ӱрӱккенінең, агас арали нызырт-назырт ла тӱзир парир*; 2) кизінің істі нызыраанына кӧӧкчеткені;

-тырс-тарс — мычырасха, хычырасха, ығырасха, тырсыладысха кӧӧкчеткені;

-тычыр-тачыр/-тычырт-тачырт — 1) хуруғ агас салааларының тычыраанына кӧӧкчеткені; 2) хатап-хатап истілчеткен табыстарға кӧӧкчеткені (пулемет табызына); 3) кӱзӱреске, нызырасха, кӱгӱрт сапханына кӧӧкчеткені: *Наңмыр иб хыриинда саали тӱскен, кӱгӱрт оды иб істін, кӱнӧрткі чили, чарыдыбысхан, анаң тычыр-тачыр пола халған*;

-мычыр(т)-мачыр(т) — мычырасха, хычырасха кӧӧкчеткені;

-тыгдыр-тагдыр — тығдыросха, тохладысха, кӱзӱреске кӧӧкчеткені;

-тыр-тар — материалның тали тартылғанына кӧӧкчеткені;

-тыдыр-тадыр — мычырасха, ығырасха кӧӧкчеткені; перен. табырах чоохтанарға — *Тыдыр-тадыр тым салаазы, тыныма читкен хазинем* (сӧспек);

-тыш-тач/-тыш-таш-таш — ағырин сабысха, мычырасха, тырсыласха кӧӧкчеткені (атыстаңар, стеклодаңар, пус мычырааннаңар);

-тыш — пир атысха кӧӧкчеткені (чағын расстоыниедә);

-тыш-таш — нинче-нинче хати атылчатхан табыстарға кӧӧкчеткені;

-тыш-тач/-тыш-таш/-таш-таш — удур-тӧдир атысчатхан табыстар, аймах-пасха калибрнең паза аннаң-мыннаң атчатханы;

-тычых-тачых — тырсыладысха кӧӧкчеткені;

-хыыла- — предметтің табырах тибірепчеткеніне кӧӧкчеткен иділістің ӧӧні;

-сыыла- - сыылапчатханына кӧӧкчеткен иділістің ӧӧні (самолеттаңар,

самовардаңар, чилдеңер): чил сыылапча (алай сығырча);

-күўле- - күўлеске, күзүреске, сууласха көккеткен иділістің өөні (ағастарның, арығның, хайаның, чилнің, наңмырның); күўлееніне (машинаның, моторның, тракторның, самолеттың); сыыласха (хулахтың);

-соола- - күўлеске, күзүреске, сууласха көккеткен иділістің өөні (ағастар паза тағлар пастарының, хазыр чилнің, улуғ суғның, талайның, наңмырның): *Суг, соолап, тохтап пар турған, тўс париган улуғ чил чили. Ағас пастары соолапча. Тағ пазы соолапча;*

-хоола- - күўлеске, сууласха көккеткен иділістің өөні (ағас пастарынаңар): *ағас пазы хоолапча;* перен. табырах чөрісті таныхтапча;

-ыыла- - улуғ суғның, талайның, тың чилнің суулазына көккеткен иділістің өөні: *Ағын суғлар чили соолап, улуғ суг чили ыылабысхан* (фольк.);

-хор-хар — артастың, суғның хорлапчатханына көккеткені;

-сыр-сар — суғның солбыраанына көккеткені;

-солбыр-салбыр — тамчыхтарның тохлатчатханына көккеткені (наңмырдаңар).

Табыстарға көөгіп пўткен сөстер мыннаң тоозылбинчалар. Оларны мыннаң мындар адирға чарир.

Табыстарға көөгіп пўткен сөстерде наа сөстер пўдібөкчелер: *суула* — *суулас*, тычыра — тычырас, тычырастығ, ан.п.

Идер тоғыстар

1. Хығырыңар. Табыстарға көөгіп пўткен сөстерні адаңар. Хайдағ пөлікке кірчеткеннерін таныхтаңар: *а) кізі сыгарчатхан; б) аңнар-хустар сыгарчатхан; в) хурт-хоостар сыгарчатхан; г) чир-чайаан сыгарчатхан.*

1. — Ох-хо-хо, — чоо хатхырча Конгыр сват. — Хайдағ министр? Килбес ол пеер. (И. Топ.) 2. Пўўр, кинетін пазын көдіріп, пурнынаң чыстап ала, тіпче: «Ыр-ырр! Минің пурным кізі сизінче». (ХЧ) 3. — Эк! Позытпа, Миша абаай,

суура толған, — сых-саах ла түсчөткөн ол. (Г. Каз.) 4. — Хыс оғырлыры нимес пу сағаа, ха-ха-ха, — харах суғланғанха хаханнасчалар иреннер. (Г. Каз.) 5. Харасхы поларынаоһ, хайалығ тағзартын үгү табызы пір оңдайнаң «у-гу-у, ух-у-ух» истіл сыххан. (И. Кост.) 6. Ағас аразынаң мылтых табыстары тыш-таш ла истілген. (ХЧ) 7. Чалынның ухтар үстүбісче, арабысча сың-саң на түсчөткөннер. (И. Кост.) 8. Үгү апсах, тізең, үзігі чох ырлаан:

Харағым хызыл полбаан полза,
Ханның хызын алархыхпын, ү-ү.
Чодам түктіг полбаан полза,
Чонның хызын алархыхпын, ү-ү.

(чонни)

2. Аймах-пасха табыстарға көөгіп пүткөн сөстерні табыңар. Оларның тузаларын чарыдыңар.

1. Тура кистінде тыш-таш ла полчатхан. (Н. Тин.) 2. Сапчоос, аар сөөктіг, пулуттап ла парған тигірге төөй көрімнің кізі, орғанны оода пас париған чіли, ығырт-соғырт төзектең көдірілібөк килген. (К. Нерб.) 3. Хус уйазында хусхахах палалары пухыр-пахыр ла полчатхан. (И. Кост.) 4. Нидиле пазынаң тимір адыхах, пых-пах түспинең, хыра тартып пастаан. (Г. Каз.) 5. — Э-э, хурай-абахах, — сағын салған ол поэзының алнынха, — хахан-хаханғыдағы нимелер түске кірчөткөнін көрбөссің ме. (Г. Каз.) 6. Соох хараада ығырт-соғырт ырахтын истілчөткөн. (И. Кост.) 7. Сах андох олар анда ідіс-хамысты хоғдыр-хағдыр түзір сыхханнар. (А. Султ.) 9. Ол, хам чіли чоохтана, табалдыр парча, а хола тазы «тук-тук, так-так, тук-тук, так-так» иде матап сыңырапча. (Н. Тин.)

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А.

- Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.
2. Грамматика хакасского языка [Текст] / Под ред. Баскакова Н.А. – М.: Наука, 1975.
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика [Текст]. – М., 2001. – С. 692-693.
4. Хакас тілі. Морфология [Текст] / 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 38-45.
5. Хакасско-русский словарь = Хакас-орыс сөстік. – Новосибирск: Наука, 2006. – 1114 с.
6. Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.
7. Ekrem Arıkoğlu. Örneklı Nakasça-Türkçe Sözlük. Ankara: Akçağ Yay.